

Духовно-моральне виховання особистості: історико-педагогічний аспект

Валентина Петрович, Ірина Чарікова

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2022-10-129>

Нині в Україні триває період перетворення суспільного життя, що виявляється в переосмисленні ідеалів та виховних орієнтирів. В українському суспільстві початку XXI століття відбуваються розпочаті в минулому столітті процеси демократизації, направлені на розбудову громадянського суспільства. Власне такі тенденції зумовлюють зміни пріоритетів у соціальній політиці, направлених на вирішення проблем духовно-морального виховання молодого покоління та діяльності соціальних інститутів. Традиційно даним питанням опікувалися два інститути – сім'я та школа. Проте важливу роль у здійсненні духовно-морального виховання молодого покоління відіграють і духовні, зокрема релігійні принципи, побудовані на засадах християнської моралі. У процесі історичного розвитку важко недооцінити роль Християнства. Християнська Церква була об'єднуючим началом, центром культури, освіти й духовності. У статті зроблено акцент на дослідженні соціально-економічних і культурно-педагогічних умов, у яких дитина зростала та розвивалася. Зроблено історико-педагогічний аналіз сутності і змісту християнського виховання. Виявлено та визначено особливості використання християнської релігії у вихованні дітей. Доведено, що з переходом України до демократичного державного устрою в системі освіти поширюються тенденції виховання молодого покоління на християнських культурних традиціях. Сьогодні актуалізує використання релігійних цінностей у формуванні світогляду молодого покоління. Значний інтерес в організації вітчизняного релігійного виховання має вивчення й використання кращих досягнень систем релігійного виховання. Встановлено шляхи використання виховного потенціалу релігії в педагогічному процесі, а саме духовно-моральному вихованні молоді як однієї з основних ланок формування нового покоління соціуму.

Ключові слова: Церква, Християнство, духовно-моральне виховання, релігія, сім'я, школа.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі соціально-економічного та політичного розвитку України, у переломний момент

нашої історії, важливу, а інколи й головну роль відіграє молодь. Разом з тим молодь є однією з найбільш незахищених, вразливих верств населення. Це вимагає від суспільства постійної уваги до молодого покоління, сприяння його соціальної адаптації, духовному вихованню. Слушним є твердження К. Ушинського: «Виховання є складовою частиною гармонійного розвитку людини, а також важливим засобом підготовки до майбутнього життя. Виховувати дитину необхідно з самого дитинства і продовжувати постійно та систематично»¹. Тому актуальним залишається пошук нових форм і методів виховання, які б повною мірою враховували турботи і запити нашого сучасника, відповідали його духовним можливостям і сподіванням.

На наше глибоке переконання, реформування українського суспільства на демократичних засадах не може здійснюватися без звернення кожної людини до християнських цінностей. Більш як двохтисячолітня історія християнства довела, що духовна міць кожної нації, кожного окремого індивіда залежить від глибини щирості та послідовності сприйняття моральних цінностей. Особливо зростає вага цих цінностей у переломні історичні періоди, коли руйнуються непорушні засади існування людини.

У відповідності з нашими традиціями основні положення Християнства відігравали і відіграють особливу роль у духовній сфері людини. Тому без повернення до істинно народних витоків, до християнських витоків українського народу, без врахування релігійного фактора, сьогодні неможливо прогнозувати як основні соціальні процеси, так і політичну ситуацію в державі.

Аналіз досліджень. Звертаючись до вивчення проблеми формування духовної культури особистості, необхідно використовувати досягнення педагогічної думки в спадщині видатних діячів освіти минулого, багато наукових праць яких присвячується саме питанням духовного виховання. У першу чергу, це праці вітчизняних педагогів-гуманістів -Г. Ващенко, О. Вишневського, В. Єленського, І. Огієнка, В. Перебенесюка, М. Пирогова, В. Сухомлинського, К. Ушинського та інших дослідників. У своїх наукових розвідках вони приділяли значну увагу розкриттю сутності поняття християнського виховання та особливостям релігійного виховання в сім'ї та школі, аналізували духовність сучасної молоді, напрями її еволюції на широкому тлі церковно-інституційних процесів в Україні кінця ХХ століття, у контексті складних і суперечливих соціально-політичних явищ.

Слід зазначити, що проблема відродження християнських традицій в Україні після тривалого періоду її нищення досить складна. На жаль, нерідко

---

¹ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 тт. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. Київ: Радянська школа, 1983. С. 192–463.

наше уявлення про релігію носить поверховий характер. Тому, коли здійснюється відродження національної духовності, ми знову повертаємося до необхідності відновити духовну спадщину, що історично базувалася на основі християнських норм життя і поведінки. «У Християнстві є і буде завжди джерело відродження народів, хоч би в який стан ввергала їх історична доля», – писав К. Ушинський². З таким висновком погоджується й О. Вишневський, зазначаючи, що до цього спонукає відчуття нашої традиції, наша історична пам'ять. Українське виховання за добільшовицьких часів завжди було глибоко християнським, а Церква і релігія посідали в ньому досить помітне місце³.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні сутності і змісту поняття християнського виховання, особливостей використання християнської релігії у вихованні дітей та шляхів використання виховного потенціалу релігії в педагогічному процесі.

Відповідно до мети сформульовані **завдання дослідження**: здійснити історико-педагогічний аналіз шляхів і засобів релігійного виховання особистості, використання виховного потенціалу релігії в педагогічній спадщині діячів освіти та культури минулого з метою використання їхніх ідей в сучасному освітньо-виховному процесі.

Вклад основного матеріалу. Освітня галузь, як передова у формуванні образу сучасного українця, проголосила духовно-моральні цінності як пріоритетні в навчанні та вихованні майбутнього покоління. Ці процеси впливають із сучасних реалій нашого національного життя. Також, очевидно, вони мають історично-специфічне забарвлення.

Заслуговує на увагу визначення сутності та змісту поняття «християнське виховання» та «духовно-моральне виховання». На думку К. Ушинського, ідеалом досконалості є Християнство. Його суть та зміст вчений визначає так: «Християнство – це «невгасимий світоч, що йде вічно, як вогняний стовп у пустині, попереду людини і народів; за ним повинен прямувати розвиток усякої народності і всяке справжнє виховання, що йде разом з народністю»⁴. Педагог визначає завдання Християнства, яке, на його переконання, полягає в оволодінні особистістю правилами християнського життя та нормами християнської поведінки, оскільки «воно дає життя і вказує вищу мету всякого виховання, воно ж і має служити для виховання кожного християнського народу джерелом усякого світла і всякої істини»⁵.

² Ушинський К. Д. Твори : в 6-ти т. Т. 1: Педагогічні статті. К.: Радянська школа, 1954. С. 305.

³ Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич: Коло, 2006. С. 22.

⁴ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 тт. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Про народність у громадському вихованні. Київ, 1983. С. 101–102.

⁵ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 тт. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Про народність у громадському вихованні. Київ, 1983. С. 101–102.

Педагог, церковний та освітньо-культурний діяч Ю. Дзерович, розвиваючи традиції українського національного християнського виховання у своїй педагогічній діяльності, так формулює мету християнського виховання:

«Шкідливою і небезпечною для суспільства буде освіта, спрямована виключно на гнучкість розуму, на збагачення його відомостями, які обмежують свою користь межами справжнього, тимчасового життя і залишає без уваги моральну свідомість і серце людини, не відкриває його волі величних ідеалів добра, не захоплює його серце зачаруванням прекрасного, благородного»⁶.

Професор О. Вишневський визначає головний предмет уваги в традиційно-християнському вихованні. На його думку, це має бути

«розвиток сумління людини, що утримує її від творення зла, вказує на вчинений проступок проти моралі, застерігає від гріха. Взірцем вихованості в цій стратегії є людина, яка служить Богові й Батьківщині, і, отже, у своїй повсякденній діяльності прагне до добра на землі та відповідно визначає свої вчинки»⁷.

Варте уваги також твердження вченого про те, що власне

«християнська стратегія виховання є характерною для європейської традиції і сьогодні домінує в культурі, у стосунках і педагогіці більшості європейських держав»⁸.

Отже, християнське виховання - складний, системний і тривалий процес, що спирається на християнські засади і сприяє формуванню особистості в різних напрямках: фізичному, душевному, духовному, соціальному тощо.

Чітке визначення поняття «духовно-морального виховання» ми знаходимо в наукових розвідках І. Сіданіч. Вчена скерує розглядати духовно-моральне виховання в широкому значенні як цілеспрямоване створення умов, що сприяють всебічному гармонійному розвитку особистості. Серед таких умов вона називає духовні, матеріальні, організаційні. І. Сіданіч конкретизує та виокремлює чинники, що формують ці умови. Зокрема, духовні умови визначаються релігійними, політичними, економічними формами

⁶ Пастушенко Н. М. Без релігії жити, значить розлучитися з гуманізмом. Про педагогічні погляди Ю. Дзеровича. Педагогіка толерантності. 1999. № 2. С. 103; Петрович В., Чарікова І. Православний аспект у соціально-виховній роботі з дітьми та молоддю в громаді. Волинський Благовісник. 2016. № 4. С. 229.

⁷ Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич: Коло, 2006. С. 20.

⁸ Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич: Коло, 2006. С. 21.

суспільної свідомості. Під матеріальними умовами науковець розглядає все соціальне середовище, яке охоплює систему соціально-економічних відносин, властивих сучасному суспільству, інституціолізовану систему освіти й виховання⁹. Організаційні умови духовно-морального виховання передбачають: інтеграцію знань молоді про цінності духовної культури, збагачення морально-духовних потреб, розширення досвіду духовного пізнання на основі активізації духовно-практичної діяльності та прагнення до морально-духовного самовдосконалення¹⁰.

Вирішення сучасних завдань системи духовно-морального виховання неможливе без урахування досвіду минулих поколінь. У різні історичні періоди виховання дітей мало свої характерні риси, які робили його неповторним і особливим. За давньоруських часів головна увага була звернена на життєві правила та моральну атмосферу, у якій жила та виховувалася дитина, вбираючи в себе відомості, погляди, почуття, звички. На процес виховання більш чи менш впливали різні соціальні інституції та фактори: сім'я, школа, Церква, оточення тощо.

Сім'я – найважливіша, найбільш значима одиниця суспільства, у якій приклад батьків, їхні погляди на світ, активність самої дитини були й залишаються досі школою життя для маленької людини. Про значення сім'ї у вихованні дитини писав вчений-педагог Ян Амос Коменський. Він визначав сім'ю як перший ступінь навчання, називаючи її «*материнською школою*», де протікає життя дитини від народження до 6-ти років. Головним призначенням цієї школи він вважав захист дитини від шкідливих впливів, а також створення твердої основи для всієї системи наступного навчання і виховання. Тут визначав зміст, організація, методи виховання дітей у сім'ї й обов'язки батьків¹¹.

У педагогічній системі К. Ушинського - основоположника нової «*народної школи*», важливе місце посідало вчення про мету виховання, яка полягає в підготовці людини до життя та праці, формуванні почуття обов'язку перед народом та виховуванні патріотизму, любові до Батьківщини. Вчений наголошував, що «*у кожного народу своя особлива національна система виховання*», де чільне місце посідає виховання дітей у сім'ї та родині¹², а також

⁹ Сіданіч І. Л. Теоретико-педагогічні аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2013. 5 (58). С. 191.

¹⁰ Сіданіч І. Л. Актуальні проблеми духовно-морального виховання студентської молоді. Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія «Психологія і педагогіка». 2013. Вип. 23. С. 238.

¹¹ Коменский Я. А. Материнская школа или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет; История педагогики: лекції та хрестоматія: навч. посіб. / авт.-упоряд.: Е. І. Федорчук. Кам'янець-Подільський: Видавництво Зволейко Д. Г., 2007. С. 16.

¹² Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 тт. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної ан-гії. Київ, 1983. С. 192–463.

«будь-яка жива історична народність є найпрекраснішим творінням Божим на землі, і вихованню залишається лише черпати з цього багатого й чистого джерела»¹³. Тому найпершим обов'язком громадянина та батька сім'ї є виховання громадян, корисних для суспільства¹⁴.

За часів Київської держави особливо роль відіграла Церква, яка після запровадження Християнства в 988 році, почала активно впливати на розбудову давньоруської культури, особливо організацію та розвитку шкільної справи та виховання на християнських засадах. Варто зазначити, що відмінною рисою виховання в Давній Русі було залучення людини до православ'я з самого раннього віку. В. Біднов зазначає, осередками народного християнського виховання й освіти ставали церкви та монастирі, де священники, дяки та ченці поширювали початкову освіту серед усіх верств населення¹⁵. Церква була школою духовного порятунку та свого роду вчительською семінарією, у якій навчалися батьки родин. Потім вони несли свою науку та знання у свою родину, вели себе і своїх близьких до Бога.

Цілком погоджуємося із твердженням Т. Зінкевича, який у своєму науковому дослідженні зазначає, що

«православна християнська віра й Церква завжди посідали важливе місце в житті української спільноти. З часів запровадження Християнства на наших землях вони стали духовною підвалиною розвитку Русі-України, запорукою її цивілізаційного поступу. Християнська віра і Церква в Київській Русі були важливими і невід'ємними чинниками давньоруського державотворення»¹⁶.

В XI–XII століттях з'явилися своєрідні посібники з родинного виховання у вигляді повчань, які сприймалися батьками як рекомендації до виховання. Таким було «Повчання дітям Володимира Мономаха» - визначна пам'ятка літератури Київської Русі як «світського», так і настановчо-релігійного характеру датована 1117 роком. Володимир Мономах - найвидатніший представник киеворуської правлячої еліти династії Рюриковичів, великий князь та опікун Церкви, вважав, що виховувати дітей слід на позитивних прикладах батьків і дідів. Повчаючи своїх дітей, князь дає їм різноманітні релігійно-

¹³ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 тт. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Про народність у громадському вихованні. Київ: Радянська школа, 1983. С. 43–103.

¹⁴ Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. К.: Радянська школа, 1974. 149 с.

¹⁵ Біднов В. Школа та освіта на Україні. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. К.: Либідь, 1993. С. 197–221.

¹⁶ Зінкевич Т. С. Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Київській Русі: дис. ... к. і. н.: 07.00.01 - історія України. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2019. С. 15.

моральні поради і, щоб обґрунтувати свої настанови, надати їм відповідної вагомості, вдається до релігійних роздумів, наводить біблійні цитати. На той час «Повчання» стало взірцем для інших родин у сенсі виховання дітей. У ньому говорилося про добродієвства християнські, наголошувалося на необхідності наслідування їх протягом всього життя. Зокрема, у творі зазначено:

«Трьома добрими справами можна гріхів позбавитися і царства Божого не втратити: каяттям, сльозами і милостиненю. Не майте гордості ні в розумі, ні в серці... Не лінуйтеся... Вбогих не забувайте... Ні правого, ні винного не вбивайте, і не дозволяйте вбивати, хоча б заслуговував на смерть... Старого шануйте як батька, а молодих як братів... Хворого відвідайте, і не залиште ніколи без привітання, кажіть кожному добрі слова... Що знаєте корисного не забувайте, а чого не знаєте, тому навчайтесь... Творіть добро, не лінуйтеся на гарні справи, передусім у ставленні до Церкви... Нехай не застигне вас сонце на смертному одрі... Смерті, діти мої, не бійтеся, ні війни, ні звіра, але творіть свою справу як дасть вам Бог»¹⁷.

Окремим видом соціально-духовної відповідальності у вихованні дитини було її оточення. Особлива роль відводилася хрещеним батькам – духовним родичам новонародженої дитини. У різні історичні періоди вони, хоча і в іншій мірі, ніж біологічні батьки, несуть відповідальність за релігійне виховання та благочестя похресника. Адже в день Хрещення вони беруть на себе зобов'язання підтримувати дитину і допомагати їй рости в Божій любові. Як зауважує Л. Костюк, хрещені батьки *«відповідають перед Богом і батьками за духовний розвиток своїх похресників, проводжають їх до школи, супроводжують у весільній звичаєвості...»¹⁸.*

Ідеал християнського виховання знаходимо в працях Яна Амоса Коменського. Визначною рисою педагогічних поглядів вченого було те, що виховання мало бути високоморальним і що всі християни мають даровані нам блага досить щиро віддавати іншим, згідно з діючим релігійним законом людяності, який визначає всім християнам виявляти себе вірними, істинними, милостивими¹⁹.

¹⁷ Володимир Мономах. Поучення. Літопис Руський: за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Махновець; редкол.: О. Г. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський та ін. Київ: Дніпро, 1989. С. 457–458, 462.

¹⁸ Костюк Л. Обряд хрещення дитини у Галичині другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Україна-Європа-Світ. 2013. № 12. С. 260-265.

¹⁹ Коменський Я. А. Материнская школа или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет; Снісаревська А. Моральне виховання особистості у педагогічних поглядах Яна Амоса Коменського. Наука. Освіта. Молодь. С. 180–181; Саннікова Т. Я. А. Коменський та

Значну увагу у своїх наукових працях Я. Амос Коменський приділяє такій важливій інституції у вихованні майбутнього покоління як школа. Він наголошує, що головною ознакою кожної християнської держави повинні бути

«школи, у яких би все юнацтво тієї і другої статі, без усякого, де б то не було винятку, могло навчатися наук, вдосконалюватися у вдачі, сповнюватися благочестя і таким чином у роки юнацтва навчитися всього, що потрібне для теперішнього і майбутнього життя»²⁰.

Одним із головних принципів педагогічних поглядів І. Огієнка було залучення християнських ідеалів у навчально-виховний процес. Вчений виділяє при цьому головні риси в розвитку духовності української молоді: християнську добродієність, справедливість і працьовитість²¹.

Творець української виховної освітньої системи проф. Г. Ващенко, відбираючи все найкраще з минулого, створив яскравий образ виховного ідеалу, який поклав в основу національної педагогіки - християнський ідеал. Виховання молодого українського покоління педагог бачив тільки в пов'язанні з духовністю свого народу, що з незапам'ятних часів заснована на вірі в Бога. Зокрема, він писав:

«Служба Богові і Батьківщині вимагає в першу чергу високих інтелектуальних властивостей. Щоб служити Богові й Батьківщині, треба мати відповідний світогляд, добру фахову підготовку і розвинені формальні здібності інтелекту»²².

Без навчання релігії в школах не можна мати, на думку Г. Ващенка, християнської моралі, а без тієї моралі не може бути ні свободи, ні любові, ні справедливості. І саме християнський ідеал, вважав Г. Ващенко, мусить бути покладений в основу педагогічних систем усіх європейських народів²³. Передова частина людства сьогодні переконана в необхідності відродження національних історичних християнських цінностей. Сьогодні ми поступово повертаємося до християнського виховного ідеалу, обґрунтованого Г. Ващенком.

Узагальнюючи висловлені думки, можна підкреслити, що *«ідеал нової доби – безперечно, людина, яка вірить у Бога; воля віри, демократична народно-*

сучасне духовне виховання. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Наукові записки. Т. 3 : Біблія на теренах України. Острого : Нац. ун-т «Острозька акад.», 2000. С. 482–488.

²⁰ Історія педагогіки: лекції та хрестоматія : навч. посіб. / авт.-упоряд. : Е. І. Федорчук, В. В. Федорчук. Кам'янець-Подільський : Видавництво Зволейко Д. Г., 2007. С. 86.

²¹ Огієнко І. І. Українська культура і наша церква. Вінніпег, Канада: Накладом товариства «Волинь», 1991. 84 с.

²² Ващенко Г. Виховний ідеал : монографія. Полтава: Полтавський вісник, 1994. С. 183.

²³ Ващенко Г. Виховний ідеал : монографія. Полтава: Полтавський вісник, 1994. С. 83.

релігійна мораль виховують її суверенною особистістю і контролюють, щоб її поведінка не суперечила загальноприйнятим нормам...»²⁴.

Досліджуючи погляди К. Ушинського щодо духовно-морального та національного виховання, А. Гальчевська слушно зазначає, що

«відродження України неможливе без пробудження національної свідомості українського народу. Тому особливе занепокоєння нині викликає відсутність у більшості українців усвідомлення себе як частини народу, співвіднесення своєї діяльності з інтересами нації»²⁵.

Тому, спираючись на думку Н. Пастушенко, погоджуємося, що у вихованні актуальним залишається в сучасних умовах принцип узгодження дій сім'ї, держави і Церкви. Ці інституції повинні одна одну підсилювати і доповнювати. У своєму дослідженні, присвяченому Ю. Дзеровичу, вона аналізує завдання, які він виділяв для кожної з вищезазначених інституцій. Так, на думку Ю. Дзеровича, сім'я виховує індивідуально, держава – національно і суспільно, Церква – релігійно і морально. Школа є своєрідним осередком у ланцюжку: сім'я – школа – Церква²⁶.

На сьогоднішній день саме завдяки рівномірному вихованню здійснюється розвиток особистості у всіх сферах нашого життя. Духовно-моральне виховання – це виховна діяльність школи та сім'ї, що має на меті формування моральних якостей на основі норм поведінки²⁷.

Також корисними видаються думки Т. Ільїної про те, що християнське виховання дітей є ступенем попередження зла в людині. Воно не обмежується родиною, а продовжується в школі, у колі рідних та знайомих, у спілкуванні людей і довершується в Церкві, в армії, на службі й у шлюбі²⁸.

Висновки. Узагальнюючи вищезазначене, треба підкреслити, що проблема релігійного виховання формувалася історично, її основні положення визрівали разом з розвитком і закріпленням Християнства; церковно-релігійна педагогіка займала домінуюче положення у просвітництві широких народних мас, спираючись на провідні принципи християнського віров-

²⁴ Горболіс А. М. Парадигма народно-релігійної моралі в прозі українських письменників кінця XIX – початку XX ст. : монографія. Суми: Козацький вал, 2004. С. 66.

²⁵ Гальчевська А. Погляди К. Д. Ушинського щодо національного виховання. Історико-педагогічний альманах. Вип. 3. Реалізація педагогічних ідей К. Д. Ушинського в освіті сьогодення : зб. наук. праць молодих дослідн. Житомир, 2015. С. 89.

²⁶ Пастушенко Н. Невичерпне джерело педагогічної мудрості. Педагогічна думка. 2011. № 1. С. 15.

²⁷ Міхеєва Л. В. Історія педагогіки і загальної педагогіки. Хмельницький: ХДУ. 2004. С. 68.

²⁸ Ільїна Т. А. Проблеми морально-релігійного виховання особистості в історії педагогіки (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Луганськ, 1996. 24 с.

чення; провідна ідея виховання полягала в опорі на релігійне виховання – величі духу, формуванні духовно-моральних потреб, віри в добре, прагненні до самовдосконалення, любові до ближнього.

У сучасній педагогічній науці все більше утверджується думка про те, що людину потрібно виховувати в системі цінностей Християнства, бо його виховний потенціал, не просто комплекс одиничних ідей, що оволоділи розумом, а нове життя, нова людина, яка демонструє свої нові відчуття, почуття і думки. І якщо вона буде точно знати істинні християнські принципи, то, вихована в цій системі цінностей, на момент вибору людина зможе прийняти правильне рішення християнина.

Українське суспільство переосмислює систему цінностей, на якій базувалася життєдіяльність впродовж багатьох десятиліть. Цей процес цілком закономірний. Соціальні інститути зайняті пошуком виховного ідеалу, сприйнятливому для умов сьогодення. Але ідеал неможливо знайти в майбутньому, його слід шукати в минулому, в історії. Виховуючи дітей на принципах християнської моралі, родина, школа, Церква та оточення повинні так організувати свою співпрацю, щоб у повній мірі в ньому використовувався духовний потенціал релігії, яка завжди посідала значне місце в житті українського народу, про що свідчить її теперішнє інтенсивне відродження та розвій, що відбуваються в нашому суспільстві.

Список джерел і літератури:

1. Біднов В. Школа та освіта на Україні. Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. К.: Либідь, 1993. С. 197–221. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm>.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал: монографія. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 192 с.
3. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич: Коло, 2006. 326 с. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Pedagogika/library/vyshnevsky.pdf>.
4. Володимир Мономах. Поучення. Літопис Руський: за Іпатським списком / пер. з давньорус. А. Махновець; редкол.: О. Г. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський та ін. Київ: Дніпро, 1989. С. 454–462. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>.
5. Гальчевська А. Погляди К. Д. Ушинського щодо національного виховання. Історико-педагогічний альманах. Вип. 3. Реалізація педагогічних ідей К. Д. Ушинського в освіті сьогодення: зб. наук. праць молодих дослідн. Житомир: ФО-П Левковець Н. М., 2015. С. 88–93.

6. Горболіс А. М. Парадигма народно-релігійної моралі в прозі українських письменників кінця XIX – початку XX ст.: монографія. Суми: Козацький вал, 2004. 200 с.
7. Зінкевич Т. С. Християнська релігія і церква як чинник державотворення в Київській Русі: дис. ... к. і. н.: 07.00.01 - історія України. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2019. 200 с.
8. Львіна Т. А. Проблеми морально-релігійного виховання особистості в історії педагогіки (XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Луганськ, 1996. 24 с.
9. Історія педагогіки: лекції та хрестоматія: навч. посіб. / авт.-упоряд.: Е. І. Федорчук, В. В. Федорчук. Кам'янець-Подільський: Видавництво Зволейко Д. Г., 2007. 320 с.
10. Коменский Я. А. Материнская школа или о заботливом воспитании юношества в первые шесть лет. URL: https://web.archive.org/web/20130930232601/http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Komensky/01_Comenius_Mother_school.html.
11. Костюк А. Обряд хрещення дитини у Галичині другої половини XX – початку XXI століття. Україна-Європа-Світ. 2013. № 12. С. 260-265. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kostiuk_Lesia/Obriad_khreschennia_dytyny_u_Halychyni_druhoi_pulovyny_XX_pochatku_XXI_stolittia.pdf.
12. Міхеєва А. В. Історія педагогіки і загальної педагогіки. Хмельницький: ХДУ. 2004. 155 с. URL: https://lubbook.org/book_228_glava_68_2._Moralne_vikhovannja.html.
13. Огієнко І. І. Українська культура і наша церква. Вінніпег, Канада: Накладом товариства «Волинь», 1991. 84 с.
14. Пастушенко Н. М. Без релігії жити, значить розлучитися з гуманізмом. Про педагогічні погляди Ю. Дзеровича. Педагогіка толерантності. 1999. № 2. С. 99-105.
15. Пастушенко Н. Невичерпне джерело педагогічної мудрості. Педагогічна думка. 2011. № 1. С. 5-23. URL: <http://loippo.lviv.ua/files/2016/Vudanja/jurnal-1-2011.pdf>.
16. Петрович В., Чарікова І. Православний аспект у соціально-виховній роботі з дітьми та молоддю в громаді. Волинський Благовісник. 2016. № 4. С. 227-234.
17. Саннікова Т. Я. А. Коменський та сучасне духовне виховання. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Наукові записки. Т. 3: Біблія на теренах України. Острог: Нац. ун-т «Острозька акад.», 2000. С. 482-488.
18. Сіданіч І. Л. Теоретико-педагогічні аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі XX століття. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2013. 5 (58). С. 186-197. URL: https://lib.iitta.gov.ua/719691/1/1domtp_2013_5_24.pdf.
19. Сіданіч І. Л. Актуальні проблеми духовно-морального виховання студентської молоді. Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія «Психологія і педагогіка». 2013. Вип. 23. С. 233-241. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/2552/1/Sidanich%20L..pdf>.

20. Снісаревська А. Моральне виховання особистості у педагогічних поглядах Яна Амоса Коменського. Наука. Освіта. Молодь. С. 180–181 URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2014/71.pdf.
21. Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. К. : Радянська школа, 1974. 149 с.
22. Ушинський К. Д. Твори: в 6-ти т. Т. 1: Педагогічні статті. К.: Радянська школа, 1954. 449 с.
23. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 тт. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. К.: Радянська школа, 1983. 488 с.
24. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 тт. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Про народність у громадському вихованні. К.: Радянська школа, 1983. 488 с.

References:

1. Bidnov V. (1993). Shkola ta osvita na Ukraini. Ukrainka kultura (School and education in Ukraine. Ukrainian culture): Lektsii za red. D. Antonovycha. K.: Lybid. Retrieved from <http://litopys.org.ua/cultur/cult05.htm> [in Ukrainian].
2. Vashchenko H. (1994). Vykhovnyi ideal (Educational ideal): monohrafiia. Poltava: Poltavskiy visnyk [in Ukrainian].
3. Vyshnevskiy O. (2006). Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky (Theoretical foundations of modern Ukrainian pedagogy). Posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Drohobych: Kolo. Retrieved from <http://prima.lnu.edu.ua/Pedagogika/library/vyshnevsky.pdf> [in Ukrainian].
4. Volodymyr Monomakh. (1989). Pouchennia. Litopys Ruskyi: za Ipatskym spyskom (Learning. Chronicle of Ruthenian: according to the Ipatsky list) / per. z davnorus. L. Makhnovets; redkol.: O.H. Honchar, Yu.P. Diachenko, M.H. Zhulynskiyi &. Kyiv: Dnipro. Retrieved from <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> [in Ukrainian].
5. Halchevska A. (2015) Pohliady K. D. Ushynskoho shchodo natsionalnogo vykhovannia (Views of K. D. Ushinsky regarding national education). Istoryko-pedahohichniy almanakh. Vyp. 3. Realizatsiia pedahohichnykh idei K. D. Ushynskoho v osviti sohodennia : zb. nauk. prats molodykh doslidn. Zhytomyr: FO-P Levkovets N. M. [in Ukrainian].
6. Horbolis L.M. (2004). Paradyhma narodno-relihiinoi morali v prozi ukrainskykh pysmennykiv kintsia XIX – pochatok XX st. (Paradigm of folk and religious morality in the prose of Ukrainian writers of the late XIX - early XX centuries) : monohrafiia. Sumy: Kozatskyi val [in Ukrainian].
7. Zinkevych T.S. (2019). Khrystyianska relihiia i tserkva yak chynnyk derzhavotvorennia v Kyivskii Rusi (Christian religion and church as a factor of state-building in Kievan Rus): dys. ... k. i. n.: 07.00.01 - istoriia Ukrainy. Skhidnoievropeiskiy natsionalnyi universytet im. L.Ukrainky. Lutsk [in Ukrainian].
8. Iliina, T.A. (1996). Problemy moralno-relihiinoho vykhovannia osobystosti v istorii pedahohiky (XIX – pochatok XX stolittia) (Problems of moral and religious education of the individual in the history of pedagogy (XIX – beginning of the

- XX century) : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk.: 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky. Luhansk [in Ukrainian].
9. Istoriiia pedahohiky: lektsii ta khrestomatiia. (2007). (History of Pedagogy: Lectures and Textbooks): navch. posib. / *avt.-uporiad.* : E.I. Fedorchuk, V.V. Fedorchuk. Kamianets-Podilskiy: Vydavnytstvo Zvoleiko D.H. [in Ukrainian].
  10. Komenskiyi, Ya.A. Materynskaia shkola yly o zabotlyvom vospytannyi yunoshstva v pervyye shest let (Mother school or about the caring education of young people in the first six years). Retrieved from https://web.archive.org/web/20130930232601/http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Komensky/01_Comenius_Mother_school.html [in Ukrainian].
  11. Kostiuk, L. (2013). Obriad khreshchennia dytyny u Halychyni druhoi polovyny XIX – pochatok XX stolittia (The rite of baptism of a child in Galicia in the second half of the XX – early XXI century). *Ukraina-Yevropa-Svit*. 12. pp. 260-265. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Kostiuk_Lesia/Obriad_khreshchennia_dytyny_u_Halychyni_druhoi_polovyny_XX_pochatku_XXI_stolittia.pdf [in Ukrainian].
  12. Mikheieva, L.V. (2004). Istoriiia pedahohiky i zahalnoi pedahohiky (History of Pedagogy and General Pedagogy). Khmelnytskyi: KhDU. Retrieved from https://lubbook.org/book_228_glava_68_2._Moralne_vikhovannja.html [in Ukrainian].
  13. Ohienko, I.I. (1991). Ukrainska kultura i nasha tserkva (Ukrainian culture and our church). Vinnipeg, Kanada: Nakladom tovarystva «Volyn» [in Ukrainian].
  14. Pastushenko, N.M. (1999). Bez religii zhyty, znachyt rozluchytysia z humanizmom. Pro pedahohichni pohliady Yu. Dzerovycha (To live without religion means to part with humanism. On the pedagogical views of Y. Dzerovich). *Pedahohika tolerantnosti*. 2. pp. 99-105 [in Ukrainian].
  15. Pastushenko, N. (2011). Nevycherpne dzherelo pedahohichnoi mudrosti (An inexhaustible source of pedagogical wisdom). *Pedahohichna dumka*. 1. pp. 5-23. Retrieved from <http://loippo.lviv.ua/files/2016/Vudanja/jurnal-1-2011.pdf> [in Ukrainian].
  16. Petrovych, V., Charikova, I. (2016). Pravoslavnyi aspekt u sotsialno-vykhovnii roboti z ditmy ta moloddu v hromadi (Orthodox aspect in social and educational work with children and youth in the community). *Volynskiy Blahovisnyk*. 4. pp. 227-234 [in Ukrainian].
  17. Sannikova, T. (2000). Ya. A. Komenskiyi ta suchasne dukhovne vykhovannia (Y. A. Comenius and modern spiritual education). *Vykhovannia molodoho pokolinnia na pryntsyapkakh khrystyianskoi morali v protsesi dukhovnoho vidrodzhennia Ukrainy : Naukovi zapysky*. T. 3 : Bibliia na terenakh Ukrainy. Ostroh : Nats. un-t «Ostrozka akad.» [in Ukrainian].
  18. Sidanich, I.L. (2013). Teoretyko-pedahohichni aspekty dukhovno-moralnoho vykhovannia ditei u vitchyzniani shkoli XX stolittia (Theoretical and pedagogical aspects of spiritual and moral education of children in the national school of the twentieth century). *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*. 5 (58). pp. 186-197. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/719691/1/1domtp_2013_5_24.pdf [in Ukrainian].

19. Sidanich, I.L. (2013). Aktualni problemy dukhovno-moralnoho vykhovannia studentskoi molodi (Actual problems of spiritual and moral education of student youth). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Seriia «Psykholohiia i pedahohika». 23. pp. 233-241. Retrieved from <https://eprints.oa.edu.ua/2552/1/Sidanich%20I.L..pdf>. [in Ukrainian].
20. Snisarevska, A. Moralne vykhovannia osobystosti u pedahohichnykh pohliadakh Yana Amosa Komenskoho (Moral education of the individual in the pedagogical views of Jan Amos Comenius). Nauka. Osvita. Molod. pp. 180–181 Retrieved from https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2014/71.pdf. [in Ukrainian].
21. Ushynskiy, K.D. (1974). Pro simeine vykhovannia (About family education). K.: Radianska shkola [in Ukrainian].
22. Ushynskiy, K.D. (1954). Tvory : v 6-ty t. T. 1: Pedahohichni statti (Pedagogical articles). K.: Radianska shkola [in Ukrainian].
23. Ushynskiy, K.D. (1983). Vybrani pedahohichni tvory : v 2 tt. T. 1. Teoretychni problemy vykhovannia i osvity. Liudyna yak predmet vykhovannia. Sproba pedahohichnoi antropolohii (Theoretical problems of upbringing and education. Man as a subject of education. Attempt at pedagogical anthropology). K.: Radianska shkola [in Ukrainian].
24. Ushynskiy, K.D. (1983). Vybrani pedahohichni tvory : v 2 tt. T. 1. Teoretychni problemy vykhovannia i osvity. Pro narodnist u hromadskomu vykhovanni (Theoretical problems of upbringing and education. About nationality in public education). K.: Radianska shkola [in Ukrainian].